

ЛИРИКАЛЫҚ ПРОЗАНЫ ТАНУДАҒЫ КЕЙБІР ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР

С.Ш.Айтуғанова

Әдебиеттануда лирикалық прозаның алатын орнын анықтау күрделі мәселе. Оған берілетін сипаттама, көзқарас әртүрлі. Айтылған пікірлерге назар аударып, лирикалық проза әдебиет тектері - эпос пен лириканың сабақтастығынан туған көркемдік құбылыс екенін көруімізге болады. Яғни, бұл екі жүйенің әр түрлі деңгейдегі поэтикалық байланысының нәтижесі өлең мен прозаның арасындағы шығарма болып табылады.

В.Г.Белинский әдеби туындылар тектерінің өзара кірігуіне көп көңіл аударады. Оның ойынша, көп шығармаларда бұл құбылыс «айтарлықтай белгілермен» бөлініп тұрмайды, бірігіп кетеді. Және бұл жағдайда туынды өз құндылықтарынан ештеңе жоғалтпайды, қайта бұдан көп нәрсе ұтатындығын атап көрсетеді [1, 22].

Сөз болып отырған лирикалық прозаның жаңашылдығы сол - "объективті /айқын шындыққа негізделген/ мазмұнды" сезімнің сан қырлы айнасына түсіріп, психологизмнің негізгі заңдылықтарынан ауытқымай, өмірді өз бітімімен шынайы да айшықты бейнелеу. Мұның өзі эпостың лирика аясын жатсынбауы, лириканың эпикалық танымдағы қарасөз құдіретімен ғажап үндестік табуы деп түсінген дұрыс.

Бірақ көркем шығарманың жасалу заңдылықтарына тәуелді бола тұра, эпос та, лирика да мазмұн мен пішін бірлігін сақтап қалатынын естен шығармау қажет.

Лирикалық проза лирика мен эпостың ортасынан туған шығарма болғанымен, оларға ұқсастығымен қатар, оның өзіндік ерекшелігі де бар.

Әдебиет тарихының дамуында лирика ерекше орын алады. Бұл ұғым тікелей адамның өзін өзі тануының дамуымен байланысты. Тұрмыстың терең мәніне жетуге талпынған адам түйсігі зерттеудің негізгі нысанына айналды. Гегель басқа өнер түрлеріндегідей емес, лирикада «мазмұн мен форма дәуір және ұлттық колоритпен анықталады» деген болатын. Мұнымен қатар лирикалық туындының жалпы табиғатын да анықтауға болады: ол адамның ішкі, рухани құндылықтарына негізделген, жеке және сонымен қатар әрбір тіршілі иесі үшін жақын туынды.

Лирикалық шығармада шын мәнінде ой, сезім, көңіл күй, эмоциялар, яғни адам жанының кез келген нәзік күйі бейнеленуі мүмкін. Демек, лиризм әдеби тәсіл немесе ағымдық құбылыс ретінде лирикалық прозаның алтын діңі екені даусыз. Өйткені, мұндай туындыларда басты идея кейіпкердің іс-әрекеті, әлеуметтік тіршілігі арқылы ғана емес, толғанысы, қуаныш-сүйініші, өмірге көзқарасы, күмбірлеген көкірек күйін шертетін шуақты сезімі арқылы келісім табады.

Лирикалық проза лирикаға қатыстылықты, эмоциональдықты сақтай отырып, оған қарағанда күрделірек, көп жақты, эпосқа тән «лирикалық көңіл күйдің динамикалық образын, ал көбіне тұтас көңіл күй тобын» білдіреді [2, 176].

Сол сияқты егер эпикалық шығармада автор өз кейіпкерлерімен қарым-қатынасқа түссе, лирикалық прозада автор өз кейіпкеріне қарсы тұра алмайды, мұнда бір ғана көзқарас, бір ғана мақсат болады. Мұнда лирикалық кейіпкерге қарсы тұру, тіпті тең түсу деген түсінік жоқ. Лирикалық кейіпкер шығарманың ең құнды өзегі болып табылады.

Зерттеушілердің айтуы бойынша, лирикалық прозаның эпикалық шығармадан басты айырмашылығы – ойдың талқылауға көнбейтіндігі. Мұнда бірінші орында семантикалық мән емес, сөздің әуені тұрады. Мұнда сюжет айтарлықтай рөл атқармайды, лирикалық жазушының шеберлігі неғұрлым жоғары болған сайын, соғұрлым оның әңгімелерінде сюжет белгісіз болады. Лирикалық прозада бастан-аяқ үзілмей дамып отыратын сюжет кездеспейді. Алайда кейіпкерлердің бүкіл бастан кешкен көңіл-күй әсерімен белгілі бір желі пайда болып отырады. Оны шартты түрде лирикалық желі деп атауға болады. Лирикалық прозаның қаһарманы эпостық шығармалардағы секілді күрделі, желілі оқиғаларға, іс-әрекеттерге негізделмейді, қайта ойламаған жерден күтпеген жағдайды, өзгерістерді бастан өткеріп отырады.

Лирик жазушыны да өзекті мәселелер толғандырмай қоймайды, ол да қайғырады, мұңаяды, қуанады. Онсыз ол мұндай шығарма тудыра алмас еді.

Сонымен, поэзиядағы сияқты лирикалық прозаның да бейнелеу құралы жазушының сезімі мен ой толғамы. Дегенмен, поэзияға қарағанда лирикалық проза қаламгердің жан әлемін ашуда лирикалық қана емес, әңгімелеудің барлық эпикалық тәсілдерін емін-еркін пайдалана алады.

Лиризмнің әдеби құбылыс ретінде дамуы XVIII ғасырдың екінші жартысынан басталады. Зерттеушілер лиризм туралы айтқанда, оның Руссо, Стерн, Карамзиннің шығармаларымен, сол дәуірдегі, қоғамдағы тарихи-әлеуметтік өзгерістермен байланыстырады. Осыған байланысты, әдебиетте жаңа принциптер, жаңа критерийлер, жаңа эстетикалық идеялар шыға бастады. Әр түрлі бағыттағы және әр түрлі әдістерді қолданатын суретшілердің, көркемөнершілердің, жазушылардың шығармаларында «лиризм» ұғымы орныға бастайды. Алайда, әдебиетте лиризмнің теориялық жағынан гөрі, практикалық жағы әлдеқайда тез дамыды.

«Лиризм» ұғымы жайлы алғаш Гегельдің еңбектерінен көре аламыз. Гегельдің ойынша, романтикалық шығармалар мазмұнының артықшылығы – жеке адамның ішкі рухани өмірін, сезімдердің әр алуандылығын бере алуы. Бұл тұрғыдан алғанда, ішкі толғаныстар сырттай беріле алмағандықтан, күрделенеді. Осыдан келе, жазушы кейіпкердің ішкі әлемін беру үшін лирикаға жүгінеді. Дәл осы жерде Гегельде «лиризм» ұғымы жайлы сөз болады. Оның айтуынша, «лиризм – романтикалық өнердің негізгі стихиялы ерекшелігі болып табылады» [3, 506].

Ал, Белинский лиризмнің поэзияның ерекше бір түрі екенін, оның ағылшын әдебиетінде тұнып тұрғанын сөз етеді. Ол: «Лиризм болмаса, эпопея мен драманың прозалығы күшті болар еді», – дей келе, лиризм көркем шығармаға нәзіктік, сұлулық, шынайылық дарытатынын айтады [4, 296].

Белгілі орыс ғалымы Г.Н.Поспелов өз еңбегінде: «Лиризм - әдеби шығармалар мазмұнының «түр» аспектісіне жататын құбылыс емес, оны шығарманың пафосы дей аламыз, ал пафос дегеніміз, жазушының шығармадағы белсенді идеялық-эмоционалдық тұрғыдан берген бағасы», - дейді [5,119]

«Лирикалық өнер әрі романтикалық, әрі реалистік негіздерде өмір сүреді», - деген С.А.Липин лиризмнің белгілі бір көркемдік әдістер мен бағыттарға тәуелсіздігін, психологизм сияқты әдебиеттің «тектік» қасиетіне бейім екенін аңғартады [6,132].

Зерттеуші Б.А.Ахундов: «Лирикалық романда идеялық салмақ «эпикалық» емес, лирикалық бөлімге; кейіпкер істері мен әрекеттерін сипаттауға емес, оның толғаныс, әсерлену, сыр ашу сәттеріне түседі», - деп жазады [7,278].

Қазіргі әдебиеттануда «лиризм» ұғымы лириканың синонимі ретінде де қолданыла береді. «Әдебиеттану терминдер сөздігінде» лирикалық прозаға мынадай анықтама берілген: «Лирикалық проза – қара сөз жанрындағы автордың нәзік көңіл-күйімен, сезім әсерімен суарылған шығармалар. Лирикалық проза өз алдына жанр болып саналмайды, тек прозаның стильдік бір түрі ретінде қарастырылады». Мұндай шығарманың композициялық құбылысы лирикалық кейіпкерге, соның тебіреніс-толғаныстарына сәйкес қалыптасады. Өмір көріністері лирикалық кейіпкердің көзімен қаралып суреттеледі.

Рухани проза шындық, жақсылық, сұлулық туралы ұғым қалыптастырады. Лирикалық прозада «ассоциативтік» құрылым мен ерекше эмоционалдық «атмосфера» бар.

Бұл көркем құбылысты суреттеу құралдарының, көркемдік тәсілдердің жүйесі арқылы ғана анықтауға болмайды. Сонымен, қатар мұнда мазмұндық негіз бен жалпыэстетикалық тенденциялардың ықпалы да маңызды рөл атқарады. Оның себебін дәуірден, адамзат тұрмысындағы «мәңгілік» сұрақтардан іздеу керек.

Лирикалық прозада көптеген мәселелер өзіндік тұрғыдан ашылады. Мәселен, мұндай шығармаларда автор тұлғасы ерекше көрінеді. Кей шығармаларда автор өзі басынан өткізген, сезінген, ойлаған жағдайларға баса назар аударады. Мұнда автор тұлғасы авторлық «менінің», яғни ғұмырбаяндық әңгімелеушінің аясында қалыптасады.

М.М.Бахтин: «көркем стиль сөзбен емес, әлем және өмір құндылықтарымен жұмыс істейді; оны адам мен оның әлемінің қалыптасу және аяқталу тәсілдерінің жиынтығы ретінде анықтауға болады, ал бұл стиль қарым-қатынасты түсіну үшін білу қажет дерекке, сөзге, табиғатқа деген қатысты білдіреді», - дейді [8, 169].

Қазақ әдебиетіндегі лирикалық прозаның бастауы Б.Майлиннің "Шұғаның белгісі", М.Жұмабаевтың "Шолпанның күнәсі", М.Дулатовтың "Бақытсыз Жамал", Ж.Аймауытовтың "Күнікейдің жазығы", "Ақбілек", С.Ерубаевтың "Менің құрдастарым" атты шығармалары болып табылады.

Әдебиетіміздегі лирикалық прозаның алғашқы қадамы "Бақытсыз Жамалдан", "Шұғаның белгісінен" басталады деуге болады. Романда махаббат бостандығы, дегеніне жетіп, сүйгеніне қосыла алмай қайғылы күй кешкен Жамал мен Ғалидың тағдыры суреттеледі. Жамал бейнесі - оқырман көңілінен шыққан лирикалық тұлға. Оның әрбір іс-әрекеті, мінез-құлқы әсем лирикалық бедермен айшықталған.

Ал, Б.Майлиннің шығармасындағы Шұғаның "Отаудың сықырлауығынан" қарап тұруының өзі лиризм көрінісі ретінде қызмет ететін деталь деп түсінеміз.

Кейіпкердің жан әлемі, қуаныш сезімі, қайғы-қасіреті - жан дүние иірімдерін тәптіштеп суреттеп кетер нақты поэтикалық көрініс. Бұл жерде Қасымжан әңгімесінен лиризм бедері айқын білініп қана қоймай, лирикалық пафос, сыршыл толғаныс арқылы лирикалық прозаның өміршендігі де айқын танылады.

Прозадағы жанды тербетер лиризм және әңгіменің бірінші жақтан баяндалуының өзі сезім иірімдерін сан құбылтып, өне бойына татымды сыршыл әуен қосқан. Т.Нұртазиннің айтуы бойынша, әңгімедегі лирикалық саз жазушының стильдік ерекшелігіне де айналып отыр.

Лиризм ағым ретінде пайымдасақ, ол адамның жан әлемінің нұрлы шуақпен асқақ бейнеленуі, қуанышы, шаттығы, дархан мінез құбылыстары, терең жан сезімі, күйініш-сүйініші, алдағы таңға үмітпен, сеніммен қараушылығы, яғни өмірдегі шындықты шығарманың мазмұны мен түп бірлігін сақтай отырып, үлкен танымдық көркем дүниеге айналдыру тәсілдері деуге болады. Бұл - дәуір тынысын бейнелейтін қыртыс қатпары мол алуан мінез, күрделі болмыстың жасалуы, қимыл-әрекет өрісінің кеңеюі деген дұрыс.

Лиризм табиғаты жазушының мол ізденісін, суреткерлік парызын байқататын құбылыс.

Лиризмнің жемісті бағдар айшықтарын М.Әуезов, С.Сейфуллин, Ғ.Мүсірепов, Т.Ахтанов, М.Иманжанов, Т.Әлімқұлов, Ә.Әлімжанов тәрізді қазақ қаламгерлері де орнымен пайдалана білді. Бұл қаламгерлердің шығармаларында лиризм психологизмнің, психологизм лиризмнің ажырамас өрімі ретінде стиль түзушілік қызмет атқарысты.

Әсіресе, 60-жылдардан бастап қазақ прозасы лиризм өрнектеріне бай, идеялық бағыты айқын туындылармен толыға түсті. Олардың қатарына С.Мұратбеков, Қ.Ысқақов, Ж.Молдағалиев, Т.Жармағамбетов, Ә.Кекілбаев, Ж.Түменбаев, Т.Нұрмағамбетов, О.Бөкей т.б. көптеген қаламгерлерді жатқызуға болады. Қаламгерлердің ізденістері лирикалық прозаның композициясына өзгерістер енгізуге итермеледі және ол қадамдар ежелгі озық әдеби үрдістерді өнерпаздықпен пайдалана білуге жетеледі. Фольклорлық сарындар, тарих пен бүгінгі таң оқиғаларын салыстыра бейнелеу, көне аңыз, әңгімелерде түйінделген өмір ақиқаттарына қазіргі шындықтан үндестік іздеу арқылы психологиялық толымдылыққа қол арту - прозаның барлық жанрында бел алған стильдік тенденция.

Алпысыншы жылдардағы лиризмнің негізгі ерекшелігі туралы сөз болғанда, бір зерттеушілер лиризмнің негізгі ерекшелігі – «кейіпкерлердің ішкі дүниесіне нәзіктікпен қарау» десе, енді біреуі – автобиографиялықты, үшінші біреуі – баяндаудың эмоционалдылығын атап көрсетеді. Әрине, бұлардың бәрі де лиризмнің негізгі ерекшелігі бола алады.

Лирикалық прозаның даму өрісін талдағанда, оның бүкіл композициясынан, түр мен мазмұн бірлігінен, стильдер ерекшелігінен, сезім күші мен жарқындығынан, ішкі драма қуатынан, сөздердің пәрменділігі мен өткірлігінен, реалистік шындығынан толып жатқан көркемдік қасиеттер табамыз.

Лирикалық прозаның мүмкіндіктерін асыра бағаламау және оны көркемдік

бейнелеудің басқа формаларына қарсы қоймау жағын қатаң қадағалай отырып, лиризм қаламгердің өмір құбылыстарын кеңірек, молырақ бейнелеуіне бөгет болады, кедергі келтіреді деген пікірдің шындыққа сәйкес еместігін де ескеру керек. Себебі, лиризмнің қамтитын аясының қаншалықты кең екені бірталай факторларға тығыз байланысты. Мәселен, ол жазушының жеке басына да, өмірдің қай жағын суреттейтіндігіне де, оның мақсат-мұратына, ой-сезіміне де, яғни дүние танымына тығыз байланысты.

Жалпы, прозалық шығармалардың міндеттерінің бастысы - кейіпкер мінезін ашу, характер жасау. Бұл тұрғыда лирикалық шығармаларда бір немесе бірнеше типтендірілген характерлердің сәтті сомдала түсетінен айтуға болады. Шығармалардың ортақ бір сюжетке немесе бірнеше сюжеттерге құрылатындығы лирикалық шығармалардың дүниеге келуі үшін аса қолайлы алғы шарттар болып есептеледі. Сондықтан да бұл шығармалардың өзіндік ерекшелігі оның көлемінде ғана емес, мазмұн тереңінде жатыр.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений: В 13 т. Москва, 1954-1959.
2. Словарь литературоведческих терминов. / Редакторы-составители Л.И.Тимофеев и С.В.Тураев. Москва, 1974.
3. Гегель Г.В. Эстетика: В 2-х томах. Москва, т.2, 1999
4. Белинский В.Г. Разделение поэзии на роды и виды. Москва, т.3, 1978
5. Пospelов Г.Н. Теория литературы. Москва, 1978.
6. Липин С.А. Идейное единство и художественное многообразие советской прозы. Москва, 1974.
7. Ахундов Б.А. Литературные направления и стили. Москва, 1976.
8. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. Москва, 1979.

Резюме

В статье анализируются некоторые историко-литературные и теоретические аспекты лирической прозы.

Resume

In article considered some historical and literary and theoretically aspects of lyric prose.

Özet

Makalede yazar lirik nesrin tarihi, edebi ve teorik yönlerini ele almıştır.